

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Au coeur de l'Europe: Littérature à la cour de Hainaut-Hollande (1250-1350)

Meulen, J.F. van der

Citation

Meulen, J. F. van der. (2010, September 29). *Au coeur de l'Europe: Littérature à la cour de Hainaut-Hollande (1250-1350)*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/16002>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/16002>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

1. Avesnes en Dampierre of 'De kunst der liefde'. Over boeken, bisschoppen en Henegouwse ambities

267

Cette étude ayant pour sujet les fils de Jean I d'Avesnes († 1257) et d'Aleide de Hollande († 1284) aborde leur formation, leurs carrières et leur culture livresque. Elle commence par une esquisse de la querelle des Avesnes et des Dampierre, enfants de Marguerite de Constantinople, comtesse de Flandre et de Hainaut. La fable du loup, du renard et de la chèvre dans les *Récits d'un ménestrel de Reims* est l'un des textes à faire écho à cette inimitié qui marqua profondément le treizième siècle ; elle réfère surtout à l'actualité des années cinquante où la position des Avesnes – nés du premier lit (et dont la légitimité fut disputée plus tard) – devint encore plus précaire, après les décès de Guillaume I de Hollande († 1256), roi germanique et frère d'Aleide, et de Jean I d'Avesnes. Sa veuve Aleide rentra en 1258 en Hollande où elle fut, pendant quelques années, régente de son neveu, le futur Floris V de Hollande.

Je fais l'hypothèse que Bette van Zierikzee, le chapelain d'Aleide, fut le précepteur de ses fils (et peut-être même du jeune Floris de Hollande ?), plutôt que Jacob van Maerlant. Bette van Zierikzee fit sa carrière ecclésiastique dans le sillage de ses élèves. Dans le testament de Guillaume d'Avesnes, évêque de Cambrai, son nom est mentionné parmi les 'chers compagnons' avec qui le défunt avait échangé des livres. Ce même testament stipule d'ailleurs aussi que Guillaume, fils de Jean I d'Avesnes, soit enterré dans la même tombe que son cousin Jean, évêque de Liège et fils de Guy de Dampierre – ce qui est remarquable à la lumière de l'inimitié entre les deux familles.

De l'aîné des fils, Jean II d'Avesnes (comte de Hainaut à partir de 1280 et comte de Hainaut et de Zélande et sire de Frise à partir de 1299), il nous reste un inventaire de livres, dressé après son décès en 1304. La collection est très diverse et reflète les intérêts d'un prince qui était avant tout chevalier : sa bibliothèque contient des romans arthuriens et antiques, des allégories chevaleresques, des chroniques, une bible et des traités pratiques sur le jeu d'échecs, l'hippiatrie et les oiseaux (de chasse ?). La carrière du fils cadet, Floris d'Avesnes ou de Hainaut, a été celle du héros d'un roman de chevalerie : ce *bachelier* sut réaliser ses ambitions en Méditerranée où le roi de Naples, en reconnaissance de ses succès militaires, lui céda Isabelle de Villehardouin et avec elle la principauté de Morée, en Grèce.

Le siège épiscopal le plus important et le plus convoité était celui de Liège, mais les efforts assidus et continuels des Avesnes n'ont pas résulté dans l'obtention de cet évêché-principauté pour l'un d'entre eux. Bouchard, Guillaume et Guy ont dû se contenter respectivement des évêchés de Metz, de Cambrai et d'Utrecht.

Le cas de Guy d'Avesnes, évêque d'Utrecht (1301-1317) est le plus intéressant : une devinette en vers dans *Li ars d'amour, de vertu et de bonbeurté* permet de l'identifier comme auteur d'un traité en langue vulgaire sur l'*Ethica Nicomachaea* d'Aristote, avec des commentaires puisés surtout dans les écrits de Thomas d'Aquin, et dont le destinataire semble avoir été un sire de Saint-Venant, noble laïc. Cette identification est moins étonnante lorsqu'on sait que ce fils de Jean I d'Avesnes et d'Aleide de Hollande fut un

* Les chapitres 1 et 10 (rédigés en néerlandais) ont été résumés en français. Van de hoofdstukken 2 t/m 9 (in het Frans of Engels geschreven) is een Nederlandse samenvatting gemaakt.

NB: Guillaume I et Guillaume II de Hainaut (dans le résumé français) = Willem III en IV de Hollande (in de Nederlandse samenvatting).

élève du philosophe, théologien et scientifique Henri Bate de Malines, qui lui dédia son *Speculum divinorum et quorundam naturalium*.

2. 'She sente the copie to her doughter'. Countess Jeanne de Valois and literature at the court of Hainault-Holland'

De overgeleverde hofrekeningen van gravin Jeanne de Valois, vanaf 1305 de echtgenote van Willem III van Holland (I van Henegouwen) gunnen ons een blik op haar verplaatsingen, gasten en contacten, maar ook op haar belangstelling voor literatuur, zoals die blijkt uit de opdracht tot vervaardiging of de aanschaf van boeken (een psalter en romans zonder titel), leenverkeer met andere lezers en bezitters of betalingen aan dichters als Jean de Condé en Brisebare.

Een overzicht van uitgekeerde salarissen (in 1335-1336) toont dat hofdichter Jean de Condé op de loonlijst van de gravin stond, en niet op die van haar man. In haar opdracht schreef Jean de Condé, na het overlijden van echtgenoot Willem († 1337), de *Dit du bon comte Guillaume*, waarin de hoge afkomst van de gravin onderstreept wordt (uit het Franse koninklijk huis en dat van Anjou-Sicilië) en haar man, *père des ménestrels*, wordt vergeleken met de panter bij wie andere dieren graag verkeren, een beeld dat kan zijn ontleend aan de *Dit de la panthère* (geschreven door de aalmoezenier van gravin Jeanne?) of ook aan de *Dit du wardecors* van vader Baudouin de Condé.

De rekeningen van de gravin vermelden ook, in 1327, de naam van Brisebare. Er lijken goede gronden te zijn (hier summier aangegeven) om de totstandkoming van de *Escole de foy* - een catechetisch werk in bijzondere vorm - te situeren in de context van de grafelijke bemoeienissen met de gebeurtenissen (in 1326) rond een gedoopte jood uit Mons die een beeltenis van Maria zou hebben beschadigd, een kwestie waarvan ook Procurator en Beke melding maken.

De *Court d'amour* van Mahieu li Poirier lijkt op grond van de inhoud met het grafelijk hof te verbinden. In dit werk - waarin *demandes d'amour* aan een liefdeshof worden voorgelegd, met veel plaats ook voor dans, zang en een banket waar een twaalfstal gelieden eden zweert (naar het voorbeeld van de *Voeux du paon* en/of *Perceforest*) - treden onder meer de graaf van Henegouwen, een dame van Henegouwen uit Mons en de koning van Friesland op. Laatstgenoemde organiseert een toernooi in Mons.

De bijdrage sluit af met een portret van Jeanne de Valois en de betrekkingen met haar dochters, gebaseerd op hofrekeningen en de kronieken van Willelmus Procurator en Froissart. Een tastbaar voorbeeld van uitwisseling tussen moeder en dochter betreft een traktaat over de heilzame werking van rozemarijn dat de gravin aan Philippa, koningin van Engeland, zou hebben gestuurd, zo meldt omstreeks 1370 de Engelse vertaler van dit werkje.

3. Le manuscrit Paris, BnF, fr. 571 et la bibliothèque du comte de Hainaut-Hollande. Pour une alliance anglo-hennuyère

Het handschrift Parijs, BnF, français 571 staat al langer bekend als het 'wedding gift' manuscript, dat zou zijn vervaardigd voor de verloving of het huwelijk van Philippa, dochter van graaf Willem I, met de aanstaande Engelse koning Edward III. De huidige inhoud van de codex wordt in deze bijdrage vergeleken met het colofon voorin het handschrift (dat de oorspronkelijk samenstelling vermeldt) en een grafelijke boekenlijst die in diezelfde jaren twintig werd opgesteld. Voor de vervaardiging van dit geschenk lijkt gebruik te zijn gemaakt van enkele titels die in de Henegouwse bibliotheek aanwezig

waren, zoals de *Trésor* van Brunetto Latini, de *Histoire de Jules César* van Jean de Thuin, de Franse vertaling van *De regimine principum* van Egidius Romanus en een plaatjesboek – het beeldverhaal in de *Roman de Fauvain*? Literaire en andere documentaire bronnen leveren aanvullende informatie op, ook over de context waarin dit handschrift tot stand kwam.

De wapenschilden op de openingsminiatur zijn voor wat betreft de linkerhelft nader te identificeren: zij verwijzen naar de ouders van graaf Willem III (Holland-Henegouwen en Luxemburg-Bar); het verband tussen de schildjes ter rechterzijde is minder duidelijk. De Engelse koningin Isabelle van Frankrijk verbleef – met in haar gevolg ongetwijfeld ook klerken en verluchters – in de eerste helft van 1326 regelmatig aan het Henegouwse hof, voor onderhandelingen over het huwelijkscontract (bezegeld in augustus 1326) en de militaire invasie in Engeland (eind september 1326) onder leiding van Jan van Beaumont, broer van Willem III. Een letterraadsel in de *Trésor* van Brunetto Latini leert dat deze tekst, met verluchtingen van Engelse makelij, werd afgeschreven door een kanunnik van St.-Géry in Valenciennes, Michel de Brifoeuil (en niet Ariepeil of Brieoeil); leden van zijn familie namen deel aan de invasie in Engeland onder leiding van Jan van Beaumont in het najaar van 1326. Het nu ontbrekende *livre de Jules César* is mogelijk de *Histoire de Jules César* van Jean de Thuin. Dit roept de vraag op of de gelijknamige kapelaan en leermeester van de jonge Willem IV wellicht met de auteur van dit werk geïdentificeerd kan worden. De Anglo-normandische vertaling van de *Secretum secretorum* bevat een enkele verwijzing naar de afkeurenswaardige regering van Edward II, waaraan weldra een eind gemaakt zal worden. Het opmerkelijke beeldverhaal in de *Fauvain*, over de regering van een ‘roi bestourné’ lijkt niet zozeer door de *Dit de loyauté* (1319) van Watrquet de Couvin te zijn beïnvloed (zoals Taylor stelde), maar veeleer door de (waarschijnlijk veel oudere) *Dit des .ii. loiauz compaignons* van de Henegouwse hofdichter Jean de Condé. Deze ontlening maakt dat we de datering van de *Fauvain* mogelijk moeten plaatsen tussen het eerste en tweede deel van de beroemde *Roman de Fauvel*, die tot stand kwam in kringen rond Charles de Valois, vader van de gravin. Interessant is in dat verband ook de klacht van Loyauté in de *Regret Guillaume* (1339), door de Henegouwse dichter Jean de le Mote in opdracht van Philippa geschreven: hierin lijkt de dichter naar de *Fauvain* te verwijzen, en niet naar de bekendere *Fauvel*. Verwonderlijk is dat niet als we weten dat de auteur in augustus 1326, ten tijde van de verloving van Edward en Philippa, assisteerde bij het afschrijven van de rekeningen van gravin Jeanne. De conclusie luidt dat het handschrift Français 571 – vorstenspiegel voor een jong koningspaar – letterlijk een product is van gezamenlijke Engelse en Hollands-Henegouwse inspanning, zoals dat ook geldt voor de militaire expeditie die ten tijde van de vervaardiging van deze codex werd voorbereid. De succesvolle verdrijving van de Despensers en Edward II zou Edward III en Philippa op de troon brengen. De *Dit dou vilain despensier* van Jean de Condé gaat over de noodzaak de slechte Despenser te hangen; dit gedicht – wellicht vanwege de kunstige, maar niet altijd meer geapprecieerde oefening in *annominatio* niet herkend als een gelegenheidswerk over een uiterst actueel onderwerp – zal in de zomermaanden van 1326 ongetwijfeld ten gehore zijn gebracht voor een gemengd Engels en Holland-Henegouws publiek.

4. The hidden book of king Perceforest or the recasting of an Alexander continuation

De *Roman de Perceforest* noemt Willem III als degene die een uit het Grieks vertaalde Latijnse bron met de ‘verborgen geschiedenis van een goede koning Perceforest’ zou hebben meegenomen uit Engeland om deze in een Henegouws klooster te laten vertalen. De handschriften dateren echter alle uit het derde kwart van de vijftiende eeuw

en ook andere aanwijzingen (onder meer verhaaldraden die niet goed zijn afgehecht, problemen met de interne chronologie, taalgebruik) maken het aannemelijk dat de overgeleverde tekst een Bourgondische omwerking van een (niet overgeleverde) veertiende-eeuwse *Perceforest** is.

De plaats van het hoofdstuk over de *inventio* in de *Roman de Perceforest*, gevolgd door een samenvatting van de voorafgaande gebeurtenissen (in de *Fuerre de Gadres* en *Voeux du paon*), suggereert dat het werk dat de Hollands-Henegouwse graaf liet schrijven op dat punt begon en daarmee feitelijk een continuatie van de *Voeux du paon* van Jacques de Longuyon was. Dat graaf Willem de bron voor de *Perceforest** uit Engeland zou hebben meegenomen toen hij daar was ter gelegenheid van feestelijkheden rond het huwelijk van Edward II met Isabelle van Frankrijk (1308), het feit dat Alexander de Grote en zijn mannen het volk verlossen van een bewind waaronder de bevolking lijdt en een cruciale rol speelt in Britse geschiedenis (slechts indirect in die van het *Selve Carbonneuse* – Henegouwen en Brabant) maken het aannemelijk dat dit werk in samenspraak met de Engelse koningin Isabelle tot stand kwam en wel in de periode waarin zij – gevlucht voor haar echtgenoot en de Despensers – op het continent verbleef en aan het hof van de Avesnes voorbereidingen werden getroffen voor het huwelijk tussen de aanstaande Edward III en Philippa van Henegouwen (verloving in augustus 1326) en de militaire invasie in Engeland (september 1326).

Naar de omvang van de niet overgeleverde *Perceforest** kunnen we alleen maar gissen. Dat deze er al in het tweede kwart van de veertiende eeuw geweest moet zijn, lijkt door indirecte aanwijzingen te worden bevestigd (zie de hoofdstukken 4, 5 en 6). Kwam de inhoud van deze eerste versie – wellicht alleen op hoofdlijnen? – overeen met die van de huidige Eerste Partie, die (zoals ook de *Voeux*, *Restor* en *Parfait*) eindigt met het vertrek van Alexander, richting Babylon? Of besloeg deze direct al de eerste cyclus (Eerste t/m Vierde Partie), uitlopend op de komst van de Romeinen en de ondergang van de dynastieën die Alexander in Engeland en Schotland installeerde? Was de eerste versie in alexandrijnen en *laisses* geschreven? Was de oorspronkelijke versie ook al voorzien van de lange proloog – een vertaling van een eerste deel (tot koning Pir) van de *Historia regum Britanniae* – die voorafgaat aan het hoofdstuk over de herkomst van de (imaginaire) bron – en waarbij later weer, met enig wringen, wordt aangeknoopt?

Op deze vragen is maar zeer ten dele een antwoord te formuleren. Duidelijk lijkt wel dat de tweede cyclus (grotendeels de Vijfde en Zesde Partie) een latere (vijftiende eeuwse?) toevoeging is, waarin getracht wordt het verhaal te laten aansluiten bij de Arturstof. Wellicht zijn ook toen pas de genealogische lijnen getrokken van Alexander naar Artur en diens ridders. Een passage in de laat veertiende-eeuwse *Annales historiae illustrum principum Hannoniae* van Jacques de Guise – die hij ontleende in ‘vier grote boeken’ – wijst uit dat in elk geval de eerste cyclus van deze buitengewoon omvangrijke roman op dat moment beschikbaar was. De *Parfait du paon* (1340), gepresenteerd als vervolg op de *Voeux du paon* en *Restor du paon*, lijkt een ander aanknopingspunt te bieden. Dit werk in Franse opdracht uit de eerste jaren van de Honderdjarige Oorlog lijkt een poging om af te rekenen met de (onverteerbare?) *Perceforest** die een glorierijke periode uit de Britse geschiedenis beschrijft (zie hoofdstuk 7). Als deze veronderstelling juist is, dan moet de *Perceforest** in 1340 al in een of andere vorm en tot in Parijs bekend zijn geweest. Een contract voor een koets die in Mons vervaardigd werd, doet vermoeden dat de *Perceforest** in 1332 in elk geval in de Henegouwse hofkring al in enige vorm gecirculeerd moet hebben (zie hoofdstuk 5).

5. On dating the *Perceforest*: 'chevaliers de mer' in text and context

Een sleutelscène in de *Roman de Perceforest* is de herinnering van Alexander de Grote, aan het begin van dit Britse avontuur, aan zijn afdaling in de diepten van de zee. Daar zag hij zeeridders die onderling toernooien hielden. Dit brengt de Macedoniër op het idee deze vorm van militaire treffen in dit nieuwe land te introduceren. Deze 'uitvinding' blijkt van groot belang voor het aanzien van de ridderschap aldaar; vele, vele toernooien volgen. Later in de roman komt Bethides, zoon van Betis/Perceforest, in aanraking met zeeridders die uit zee komen en het gevecht met hem aangaan.

Roussineau meende dat deze zeeridders, die niet voorkomen in de beschrijving van het avontuur onderzee in eerdere Alexanderteksten, waren ontsproten aan de fantasie van de auteur; bestiaria zouden dergelijke zeemonsters niet beschrijven. Echter, anders dan in de bestiaria van Franse bodem, komt de *zytiron* of zeeridder wél voor in Maerlants *Der naturen bloeme* en in zijn bron, *De natura rerum* van Thomas van Cantimpré. Behalve in het Lancelothandschrift Yale, Beinecke 229 (waar zeeridders het Hollandse en Vlaamse of Henegouwse wapen voeren), duiken deze exotische dieren bovendien ook op – eveneens met wawpenschilden – in een contract uit 1332 waarin wordt vastgelegd dat de praalwagen die Laurent le Sellier in Mons voor de vrouwe van Naast vervaardigt, gedecoreerd zal worden met ridders in gevecht met zeeridders – een verwijzing naar de *Roman de Perceforest*, en daarmee een *terminus ante quem* voor de *Perceforest**, tot stand gekomen in de Henegouwse hofkring waarvan ook de vrouwe van Naast en haar echtgenoot Godefroid deeluitmaakten?

271

6. Le *Restor du paon* entre *Voeux* et *Perceforest*: réparer pour continuer

Anders dan doorgaans gesteld, is de *Restor du paon* geen vervolg op de *Voeux du paon* en schreef Brisebare dit werk niet om de bekende omissie van Jacques de Longuyon te herstellen, namelijk de uitvoering van Edeas belofte om de geschoten pauw in goud te laten namaken. De dichter van de *Restor du paon* repareert meer weeffouten, met waarschijnlijk ook een ander oogmerk. Emenidus vervult alsnog een belofte (uit het begin van de *Voeux du paon*) en haalt zijn nichtje Lydoine, aan de jonge Gadifer als bruid toegezegd. In een flashback over de omstandigheden waarin Alexander Emenidus leerde kennen, wordt bovendien een omissie in de *Roman d'Alexandre* zelf gerepareerd: de lezer verneemt alsnog hoe Alexander in zijn jonge jaren Roxane huwde. Brisebare herzielt de passage in de *Voeux du paon* waarin Alexander zijn nieuwe vazallen Porrus, Cassiel en Betis huwt en beloont met respectievelijk Noorwegen, Ierland en Engeland, door hier twee 'vergeten' huwelijken aan toe te voegen, namelijk die van Gadifer (met Lydoine) en Marcien (met Elyot). De eerste krijgt Schotland en Wales, de tweede Holland en Friesland (!). Na een debat over de kwaliteit van de verschillende eden, met een hoofdrol voor Marcien en Elyot, vertrekken de jonggehuwden in het slot van Brisebare naar de landen die Alexander hen schonk – naar West-Europa dus.

Ook andere details in *Restor du paon* en de overgeleverde *Roman de Perceforest* doen vermoeden dat de *Restor du paon* geschreven werd om de *Voeux du paon* hechter te doen aansluiten op de *Perceforest** (waarin Betis en Gadifer, koningen van Engeland en Schotland, een hoofdrol spelen) én dat de werkzaamheden aan de *Perceforest** (omstreeks 1326 geïnitieerd door de graaf van Holland-Henegouwen) al waren begonnen, of de plannen vergevorderd, op het moment dat Brisebare zijn opdracht van dezelfde graaf ontving.

De *Restor du paon* biedt een herziene en flink uitgebreide versie van het slot van de *Voeux du paon* zoals Jacques de Longuyon dat schreef. Om te kunnen bepalen hoe dit

oorspronkelijke slot eruit heeft gezien, bleek het nodig om niet alleen de handschriften waarin de *Restor du paon* met de *Voeux du paon* is overgeleverd – en vaak bijna onontwarbaar verknoopt – te vergelijken (zoals de editeurs van beide teksten deden), maar deze ook te leggen naast de andere handschriften die het slot van de *Voeux du paon* bevatten. Deze vergelijking leverde twee conclusies op: de kortste redactie vertegenwoordigt het slot van Jacques de Longuyon en Brisebare plagieerde of herhaalde geen passages uit de *Voeux du paon*. Het zijn latere kopiïsten geweest die selectief passages uit het werk van Brisebare overnamen, maar verwijzingen naar de schenkingen in West-Europa soms achterwege lieten of veranderden.

7. Simon de Lille et sa commande du *Parfait du paon*. Pour en finir avec le *Perceforest*

Jean de le Mote presenteert zijn *Parfait du paon*, in 1340 in opdracht van de Parijse goudsmid Simon de Lille geschreven, als de nog altijd ontbrekende afsluiting van Jacques de Longuyons *Voeux du paon* en de daarop 'geënte' *Restor du paon* van Brisebare. Richard en Mary Rouse opperden dat Simon de Lille, 'orfèvre du roi', dit werk liet schrijven om het samen met een door zijn atelier vervaardigd tafelstuk in de vorm van een pauw aan de Franse koning te schenken, mogelijk ter gelegenheid van een (niet geattesteerd) 'fête du paon'. Een dergelijk kostbaar tafelstuk wordt genoemd (maar bleef niet bewaard) in een latere inventaris van goederen die wellicht eerder aan Philippe VI toebehoorden.

Op de vragen die Rouse en Rouse stelden – waarom dit onderwerp en waarom toen – is een ander antwoord mogelijk, dat mijns inziens zowel de inhoud als de urgentie van deze opdracht door Simon de Lille beter verklaart. In de *Parfait du paon* betonen de hoofdpersonen uit de *Voeux du paon* en *Restor du paon* zich al snel onbetrouwbare vazallen: kort na hun verzoening met Alexander de Grote, die hen daarbij (aan het slot van de *Voeux/Restor*) rijkelijk beloonde, keren zij zich tegen hun nieuwe leenheer als de broer van Clarvus diens dood (in de *Voeux du paon*) komt wreken. Na een interessant intermezzo – een balladewedstrijd die makkelijk doet vergeten waar het hier feitelijk om draait – moeten Porrus, Cassiel, Marcien, Betis (en ook de onschuldige Gadifer) dit verraad met de dood bekopen.

Deze onomkeerbare uitschakeling van de personages die Jacques de Longuyon in de Alexandercyclus introduceerde, maakt het onmogelijk dat zij, met Alexander, na hun huwelijk naar Groot-Brittannië zouden zijn gekomen en dat Betis en Gadifer zich daar – volgens de *Perceforest** – als koningen van Engeland en Schotland definitief vestigden. Door de *Parfait du paon* te presenteren als het lang verwachte vervolg op de *Voeux du paon/Restor*, wordt de pro-Britse voortzetting van deze geschiedenis in de *Perceforest** buiten spel gezet. In 1340 is de behoefte aan ontkenning van het Britse avontuur van Alexander de Grote en de helden uit de *Voeux-Restor* alleszins verklaarbaar: op 24 januari roept Edward III zich in Gent officieel uit tot koning van Engeland én Frankrijk. Tijd voor een Franse tegenzet.

8. Jacques ou Jacob. Le Nord et l'invention des Neuf Preux

De al eerder opgeworpen, maar door Te Winkel en Bruch verworpen, hypothese dat Jacob van Maerlant en niet Jacques de Longuyon de Negen Besten in de Europese literaire traditie introduceerde, werd door Van Anrooij nieuw leven ingeblazen. De toeschrijving van verzen over de Negen Besten aan Maerlant door een tweetal

vijftiende-eeuwse auteurs (Hennen van Merchtenen en Dirk Frankensz. Pauw), de vroege vermeldingen van de Negen Besten in bronnen uit de Nederlanden (in Boendales *Der leken spiegel* en in Procurators *Chronicon*) én de constatering dat *Van neghen den besten* (o.a. overgeleverd in een fragment uit 1325-1350) al in 1337 circuleerde (getuige de notitie van een Brabante klerk) brachten Van Anrooij tot de veronderstelling dat dit Middelnederlandse gedicht door Maerlant zou zijn geschreven, ruim voordat Jacques de Longuyon in de *Voeux du paon* een hondertal verzen aan de Negen Besten wijdde. Ook de verwijzing in de *Lancelotcompilatie* naar Mordred en de hulp die de Friezen hem boden (detail dat eveneens in *Van neghen den besten* te vinden is), zou in de richting van Maerlant wijzen.

Echter, wanneer de verschillende redacties van *Van neghen den besten* niet alleen onderling worden vergeleken, maar ook – zoals nog niet gebeurde – met de verzen in de *Voeux du paon* (in het tweede deel van het gedicht), dan lijkt het weinig aannemelijk dat de Franse dichter de bijna 600 of zelfs meer dan 700 verzen in het Middelnederlandse redacties tot een honderdtal terugbracht, deze in aantal evenwichtig over de helden verdeelde en ze ontdeed van informatie die ook de rol van enkele helden (Artur en Julius Caesar) in de geschiedenis van de Lage Landen betrof. Daar komt bij dat er geen grond is voor de veronderstelling dat de *Voeux du paon* bij de dood van opdrachtgever Thibaut de Bar (mei 1312) nog onvoltooid zouden zijn (zoals de *Parfait du paon* wil doen geloven) of dat dit werk in twee fasen tot stand kwam (een gedachte waarvoor de handschriftelijke overlevering geen houvast biedt). Met het wegvallen van deze argumenten – die het ook aannemelijk zouden maken dat de *Roman van Cassamus* mogelijk alleen de vertaling van het eerste deel van de *Voeux du paon* betrof (en verzen over de Negen Besten dus niet al in deze Middelnederlandse tekst voorkwamen) – ligt het meer voor de hand dat de anonieme dichter van *Van neghen den besten* putte uit de *Roman van Cassamus*, dit materiaal bewerkte en voorzag van een proloog.

De passage in de *Cornicke van Brabant* lijkt niet zozeer naar *Van neghen den besten* te verwijzen alswel naar de (niet overgeleverde) *Clarasien* van een veertiende-eeuwse Pseudo-Maerlant. De uitvoerige toeschrijving in het *Chronicon Hollandiae* van Pauw plaatst de totstandkoming van de verzen van Maerlant (die in 1300 zou zijn overleden) in de context van de Pruisentochten die Willem IV ondernam (de eerste reis in 1336-1337). Van Anrooij houdt vast aan de toeschrijving aan Maerlant en oppert hij dat voor het achterdoek veeleer aan de val van Akko (1291) gedacht zou moeten worden. Het omgekeerde lijkt aannemelijker: een andere dichter schreef *Van neghen den besten*, bij wijze van een oproep tot deelname (of bijdrage) aan de kruistochten in Oost-Europa. De *terminus ante quem* (1337) verzet zich niet tegen deze alternatieve hypothese. Verwijzingen in het werk van Boendale en Procurator (rond 1327) naar de Negen Besten kunnen ook berusten op kennis van de *Voeux du paon*, de *Roman van Cassamus* of van de activiteiten rond de populaire *Voeux du paon* aan het Hollands-Henegouwse hof (vervaardiging van een nieuw slot in de *Restor du paon* en een vervolg in de *Perceforest**). De verwijzing naar Mordred en de Friezen kan de dichter van *Van neghen den besten* aan de *Lancelotcompilatie* hebben ontleend, in plaats van andersom.

De beeldengroep met de Negen Besten en Lodewijk de Beier in het Keulse stadhuis (1314-1322 of 1324?) lijkt eveneens te bevestigen dat dit thema niet in de Lage Landen (of zelfs Vlaanderen) ontstond, maar vanuit de Duitse hofkring al snel elders in Europa doordrong. Jacques de Longuyons opdrachtgever, de Luikse prins-bisschop Thibaut de Bar, nam als een van de belangrijkste vertrouwelingen van Lodewijks voorganger, Hendrik VII, deel aan de *Romfabrt* die ook de *Voeux du paon* (met de Negen Besten) over de Alpen bracht. Maerlants werk en faam kwamen zover niet – anders dan diens grafschrift wil doen geloven en ondanks de inspanningen van plaatsgenoot

Johannes Bukelare die Maerlants *Martijns* in het Latijn vertaalde – en ook zijn grafscript schreef?

9. Pratiques magiques à Valenciennes. Art, pouvoir et littérature à la veille de la guerre de Cent Ans

De dood van Willem III, in 1337, leidde in Valenciennes tot een strijd om de macht tussen de verschillende stedelijke facties. De *Récits d'un bourgeois de Valenciennes* doen verslag van de wijze waarop de rijke en machtige Berniers in die periode hun invloedrijke positie verliezen en hoe dit zelfs resulteerde in beschuldigingen van hekserij. In het huis van leden van de familie werden houten beelden aangetroffen van een man en vrouw, die beide aan de voorzijde een vorstelijk voorkomen hadden maar aan de achterzijde een rug aangevreten door padden, slangen en ander ongedierte. Deze beelden zouden wijlen Willem III en Jeanne de Valois voorstellen en door de Berniers met toverij zijn bewerkt om zo het voormalige grafelijk paar, in hun voordeel, te beïnvloeden. De beschuldigen bleken onhoudbaar: de beelden waren aangeschaft via een leverancier uit Ieper die deze uit Keulen betrok.

In studies over hekserij ontbreekt dit mooie verhaal; de passage is evenmin bekend bij specialisten in veertiende-eeuwse beeldhouwkunst. Afgaande op de gedetailleerde beschrijving bezaten de Berniers replica's van de *Princeps Mundi* en *Frau Welt* die in steen de façades sieren van een aantal kathedralen in en nabij de Rijnvallei. Ook in de literatuur zijn deze zinnebeelden van wereldse *vanitas* aanwezig, onder meer in dertiende-eeuwse Latijnse (uit Duitsland afkomstige) *exempla* en in *Der Welt Lohn* van Konrad von Würzburg. Dankzij de val van de familie Bernier weten we dat van deze allegorieën ook gepolychromeerde houten exemplaren vervaardigd werden, bestemd voor een internationale markt in *devotionalia*.

10. Van Maerlant tot Machaut. Een nieuwe Alexander in de Lage Landen

La fascination des Avesnes pour Alexandre le Grand s'est avérée être le fil rouge dans mes recherches sur la culture littéraire des comtes de Hainaut-Hollande. Une ligne reliant *Alexanders geesten* de Maerlant au *Dit dou lyon* de Machaut se décèle dès lors que l'étude ne se borne pas aux seuls textes français. Ce dernier chapitre, et conclusion de ma thèse, offre un aperçu des œuvres françaises, néerlandaises et (dans un seul cas) latine, témoignant de l'intérêt des Avesnes pour la matière d'Alexandre. [Quelques questions qui mériteraient une étude ultérieure ou plus détaillée, ou qui semblent ouvrir des voies inattendues vers d'autres domaines que celui de la tradition alexandrine sont soulevées aussi, en passant et de façon tentative.]

Dans la deuxième moitié du treizième siècle, la scène est dominée par le poète Jacob van Maerlant. Il composa *Alexanders geesten* à la requête d'Aleide de Hollande, veuve de Jean I d'Avesnes. Presque vingt-cinq ans plus tard, Maerlant revint sur la vie d'Alexandre le Grand dans le *Spiegel historiael*, adaptation de l'œuvre de Vincent de Beauvais dont le destinataire était vraisemblablement le comte Floris V de Hollande. Le poète semble se distancier du contenu de son premier ouvrage, rédigé pour les Avesnes : il y critique l'emploi de sources françaises. [Une comparaison entre *Alexanders geesten* et l'*Histoire ancienne jusqu'à César* semble souhaitable.]

L'analyse des rapports complexes entre les *Vœux du paon* de Jacques de Longuyon, le *Restor du paon* de Brisebare, le *Perceforest** (première version du remaniement bourguignon) et le *Parfait du paon* de Jean de le Mote laisse entrevoir que ces créations littéraires – dont les commanditaires sont à chercher successivement dans les cercles du

roi germanique (*Vœux du paon*), à la cour de Guillaume I de Hainaut-Hollande, peut-être en concertation avec la reine anglaise (*Perceforest* et *Restor*) et à Paris, dans l'entourage du roi de France – ont été motivées, du moins dans certains cas, par la politique européenne.

Van neghen den besten, poème néerlandais sur les Neuf Preux, semble également avoir été rédigé à l'instigation de la cour de Hainaut-Hollande – peut-être à la veille du premier voyage en Prusse du futur Guillaume II. Le *Roman van Cassamus*, traduction néerlandaise des *Vœux du paon*, a dû circuler en différentes rédactions (dont l'une peut-être pourvue de la fin révisée par Brisebare ?) et le *Florimont* néerlandais témoigne aussi de l'énorme popularité dont jouirent les *Vœux du paon* et la matière d'Alexandre dans les anciens Pays-Bas, où l'audience était pour la majeure partie néerlandophone. [La question de l'influence de l'histoire de Florimont, grand-père d'Alexandre sur le *Perceforest**, du moins dans la Première Partie du roman, serait à étudier. Ceci vaut aussi pour les rapports entre *Karel ende Elegast* et la digression dans le *Restor du paon* sur la jeunesse d'Eumenides.]

D'autres sources encore font apercevoir combien Guillaume I s'intéressa à la matière alexandrine et à la figure d'Alexandre le Grand. Watrquet de Couvin le célébra dans son *Dit des .iiij. sieges* (1319) [pamphlet politique et réplique à la fin de la *Divina commedia* de Dante ?] comme un nouvel Alexandre ; un trône l'attend dans le plus haut des cieux. Willelmus Procurator référa dans son *Chronicon* aux Neuf Preux en appelant le frère du comte un dixième Preux. Ce bénédictin hollandais composa aussi une histoire latine rimée sur Alexandre le Grand. Jean de le Mote, dans les *Regrets Guillaume*, compare le père éploré de la reine anglaise (commanditrice du poème) à Alexandre, pour sa charité et sa puissance. Les ballades qui clôturent ces regrets ainsi que la date du poème (1339) font penser que le fils du défunt, (beau-)frère du couple royal anglais, en était le destinataire primaire.

Alexandre et les Neuf Preux reviennent dans le *Dit dou lyon* (1342 ou 1343) de Machaut [dont la thématique offre des ressemblances frappantes avec deux dits néerlandais]. Le poète y vante les qualités du chevalier qui suit l'exemple des Neuf Preux, risquant tout lorsqu'il part au combat dans des pays lointains. A son retour, on l'appellera un second Alexandre. De par son profil de voyageur inlassable, et en référence au précieux cadeau qui lui avait offert Guillaume II, on est tenté de voir en lui le commanditaire du *Dit dou lyon*.

Curriculum vitae

Janet van der Meulen (1961) volgde van 1973 tot 1979 de ongedeeld-vwo-opleiding aan de Christelijke Scholengemeenschap de Heertganck te Heerde. Na het kandidaatsexamen Franse taal- en letterkunde (cum laude) in 1982 aan de Universiteit van Amsterdam, vervolgde zij haar studie aan de Universiteit Utrecht, waar zij enkele jaren student-assistent was bij de studierichting Mediëvistiek en in 1989 het doctoraaldiploma Franse taal- en letterkunde (cum laude) en het doctoraaldiploma Mediëvistiek (cum laude) behaalde. Van 1990 tot 1995 was zij als onderzoeker in opleiding verbonden aan het NWO-pionierproject Nederlandse Literatuur en Cultuur in de Middeleeuwen (Leiden). Ze vervolgde haar onderzoek in combinatie met aanstellingen in het voortgezet onderwijs (in Overveen en Heemstede) en als studietoöördinator bij Biofarmaceutische Wetenschappen (Leiden). Zij doceert (2001-heden) oudere Franse letterkunde aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Daarnaast is zij sinds 2002 redacteur van *Queeste* en sinds 2009 verbonden aan het Franse onderzoeksproject (Agence Nationale de la Recherche, 2009-2013) *Le mythe d'Alexandre le Grand dans l'Europe médiévale: réécritures et ré-cröations du XIIe siècle au début du XVIe siècle*.

